

/ɨ/ TÜRKÇEDE BİR ANASESBİRİM MİDİR?

*Fatih ÖZEK**

ÖZET

Dünya dillerinde iki tane /ɨ/'dan bahsedilebilir. Bunlardan bir tanesi Rusça "yeri" adı verilen /ɨ/ (Ы) ünlüsü, diğeri ise uluslar arası transkripsiyon alfabesinde [i̯] işaretiyle gösterilen ve neredeyse tamamen Türkçeye ait olan /ɨ/ ünlüsüdür. Türkçeye has /ɨ/ ünlüsü nitelik özellikleri bakımından kalın, dar, düz bir art damak ünlüsüdür. Nicelik bakımından ise normal sürelidir. /a/, /i/ ve /u/ ünlüleri genel olarak Türkçenin temel ünlüleri olarak kabul edilir. Bu yaygın görüşe göre genel Türkçedeki sekiz ünlü, bu ünlülerden gelişmiştir. Ancak A.N. Baskakov, /ɨ/ 'nın ana bir sesbirim olduğu, [i,u,ü] ünlerinin /ɨ/ sesbiriminin değişkenleri olduğu görüşündedir. Bu farklı görüş makalenin yazılmasında etkili olmuştur. Anasesbirimi, bünyesinde birden fazla sesin özelliklerini barındıran anases veya bir dilin bilinen ilk sesleri olarak tanımlamak mümkündür. Anasesbirimler, güçlü seslerdir. Çoğunlukla varlıklarını korurlar. Ancak bu özellikler /ɨ/ sesbiriminde görülmemektedir. Buna delil olarak aşağıdaki tespitleri sayılabilir:

1. Codex Cumanicus'taki qlıç (~ qılıç) [cliç, cliz/kiliç] yazılışları,
2. /ɨ/ ünlüsünün söz başında ön damaksıllaşması (Uyg. biş- ~ bış- 'pişmek, olgunlaşmak'; Hrmz. biş-; Kıp. biş- ~ piş-; Çağ.piş-; ETT piş-; Bşk., Tat., Türkm., Az. biş-; Kzk. piş-; Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. piş- < **ET biş-**; Uyg. til ~ til 'dil'; Krh. dil ~ til; Hrmz. til; Kıp. til; Çağ. til; ETT dil; Tat., Bşk. tël; Kzk., Kklp., Nog., Kmk., Krg., Özb., Y.Uyg. til; Az., Türkm., Gag., Trk. Dil < **ET til** vb.)
3. İlk hece /ɨ/ ünlüsünün zayıflaması ve kısa ı'ya (i̯) değişmesi (Hak. hıs, Tat., Bşk., Özb. kış, Kaz., Kklp, Nog. kış < **ET kış** vb.)
4. Söz başı /ɨ/ ünlüsüne sıklıkla y protezinin eşlik etmesi Krh. yıraç; Kıp. ıraç ~ yıraç; Çağ. ıraç ~ yıraç (LD); Tat., Bşk. yıraç; Özb. yiräk; Y.Uyg., Gag. yirak; Türkm. yiräk < **ET irak** vb.)
5. /ɨ/ ünlüsünün ilk hecede varlığını daha çok /k/ art-damak ünsüzü gibi güçlü ünsüzler eşliğinde sürdürebilmesi. (Uyg. kıl; Krh. kıl; Hrmz. kıl; Kıp. kıl; Çağ. kıl; ETT kıl; Tuv., Hak. xıl; Az., Türkm. ğıl; Alt., Şor., Bşk., Kzk., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk., Yak. kıl < **ET kıl** vb.)

Bu noktadan hareketle makalede /ɨ/ sesbiriminin tarihsel seyri ve günümüz kullanımları dikkate alınarak ana sesbirim özelliği taşıyıp taşımadığı tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, sesbirim, anasesbirim, sesbilim, ünlü, /ɨ/ sesbirimi

* Yrd. Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: fatihozek@yandex.com.tr

IS THE LETTER OF /ɪ/ ARCHIPHONEME IN TURKISH?

ABSTRACT

We can mention two letters of /ɪ/ in world languages. One of them is /ɪ/ (Ы) vowel called "yeri" in Russian language and the other is /ɪ/ vowel that is designated with [i] in alphabet of international transcription and that almost belongs to the Turkish language. The /ɪ/ vowel of the Turkish language is a velarized, narrow, flat velum vowel in terms of its characteristic features. It has normal duration. /a/, /i/ and /u/ vowels are generally deemed as cardinal vowels of the Turkish language. According to this common view, eight vowels in the Turkish language derived from these vowels. However, A.N. Baskakov thinks that /ɪ/ is an archiphoneme and [i,u,ü] vowels are variants of the /ɪ/ phoneme. This different view has had an influence on issuance of this paper. It is possible to define the archiphoneme as main voice containing characteristics of more than one voice or first known voices of a language. The archiphonemes are strong voices. They usually retain their existences. However, such characteristics are not seen in /ɪ/ phoneme. Following determinations can be considered as evidences hereof:

1. qılıç (~ qılıç) [cliç, cliz/kiliç] writings in Codex Cumanicus,
2. Front palatalization of the /ɪ/ vowel in the first syllable (Uigur biş- ~ biş- 'mature, age out'; Khorezm biş-; Kipchak biş- ~ piş-; Chagatai piş-; ETT piş-; Bashkir, Tatar, Turkmen, Azerbaijani biş-; Kazakh piş-; Uzbek, New Uigur, Gagauz, Trk. piş- < **ET biş-**; Uigurtıl ~ tıl 'dil'; Krh. dil ~ til; Khorezmtil; Kipchaktıl; Chagatai til; ETT dil; Tatar, Bashkir tël; Kazakh, Qaraqalpaqstan., Nogay, Kumuk, Kirghiz, Uzbek, New Uigur til; Az., Turkmen, Gagauz, Trk. Dil < **ET til** etc...)
3. Reduction of the first syllable /ɪ/ vowel and changing to short ɪ' (i) (Khakas hıs, Tatar, Bashkir, Uzbek kış, Kazakh, Qaraqalpaqstan, Nogay kış < **ET kış** etc...)
4. Frequently accompaniment of y replacement to the first syllable /ɪ/ vowel Krh. yıraı; Kipchakıraı ~ yıraı; Chagatai iráı ~ yıraı (LD); Tatar, Bashkir yırak; Uzbek yirák; New Uigur, Gagauz yirak; Turkmen yirák < ETırak etc...)
5. existence of the /ɪ/ vowel in the first syllable mostly with strong consonants such as /k/ velic consonant (Uiguruıl; Krh. ıl; Khorezmıl; Kipchakıl; Chagatai ıl; ETT ıl; Tuvan, Khakasıl; Az., Turkmen ğıl; Altaic, Shor, Bashkir, Kazakh, Kirghiz, Tatar, Uzbek, New Uigur, Gagauz, Trk., Yakut kıl < **ET ıl** etc...)

From this point of view, it will be discussed whether the /ɪ/ phoneme has the feature of being an archiphoneme by taking historical progress and recent usages of it into consideration in this paper.

Key Words: Turkish, phoneme, archiphoneme, phonetics, vowel, /ɪ/ phoneme.

Dil, bir anlama, anlamlandırma ve bildirişme aracıdır. Bu görevi yerine getiren her türlü araç, dilin genel tanımını içinde değerlendirilebilir. Bir dilin en yalın gereci, en küçük ögesi sestir. Dil, sese dayanır ve ses dilin hammaddesidir. Dil, seslerin anlamlı bir bütün haline gelmesiyle

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

Bu tespitler /a/, /i/, /u/ ünlülerinin Türkçede *güçlü* sesler olduğunu gösterir. Ancak Türkçede /i/ ünlüsünün genel görünümü ve tarihsel fonetik gelişimini dikkate alındığında, /i/’nin /a/, /i/ ve /u/ ünlülerine göre kendisini daha az koruduğu, daha fazla değişime uğradığı açıkça görülür. Buna ek olarak aşağıdaki saptamalar da /i/’nin bir anasesbirim olmadığını yönündeki düşünceleri destekler:

1. /*i/ ünlüsü Türkçenin bazı lehçelerinde ilk hecede ya hiç kullanılmaz ya da daha zayıf ve daha kısa i’ya değişir. Bilindiği gibi /i/ Kumuk Türkçesinde kelime başında bulunmaz. Yine ilk hece /*i/ ünlüsü, “Tatar, Balkar, Kazak, Özbek, Uygur, Karakalpak ve Nogay dillerinde zayıflamış ve kısa i’ya çevrilmiştir.”⁵:
ET kış> Hak.xış; Tat. Başk., Özb. kış; Kzk., Kkalp., Nog. kış; ET kızıl> Tat., Başk., Kzk., Kkalp., Özb. kızil. vb.

2. /*i/ ünlüsü kelime başında diğer ünlülere göre daha az korunur. /*i/ ilk hecede çoğunlukla öndamaksıllaşmıştır. Bu ses olayı Eski Türkçe döneminden itibaren görülmeye başlar:

Uyg. biş- ~ biş- ‘pişmek, olgunlaşmak’; Hrm. biş-; Kıp. biş- ~ piş-; Çağ.piş-; ETT piş-; Bşk., Tat., Türkm., Az. biş-; Kzk. piş-; Özb., Y.Uyg., Gag., Trk. piş- < **ET biş-**; Uyg. til ~ til ‘dil’; Krh. dil ~ til; Hrm. til; Kıp. til; Çağ. til; ETT dil; Tat., Bşk. tël; Kzk., Kklp., Nog., Kmk., Krg., Özb., Y.Uyg. til; Az., Türkm., Gag., Trk. dil < **ET til**; Uyg. bit ‘bit’; Hrm. bit; Kıp. bit; ETT bit (Krş. Tuv., Yak. bit; Bşk., Kzk., Kırg., Az., Türkm., Trk. bit; Y.Uyg. biyt; Çuv. piydī < **ET bit** < **AT * bit**

/i/’nin öndamaksıllaşmadığı çok sayıda örnek de vardır. Ancak bu örneklere dikkat edildiğinde /i/ daha çok /k/ art-damak ünsüzü gibi güçlü ünsüzlerle birlikte:

Uyg. kıl; Krh. kıl; Hrm. kıl; Kıp. kıl; Çağ. kıl; ETT kıl; Tuv., Hak. xıl; Az., Türkm. ğıl; Alt., Şor., Bşk., Kzk., Krg., Tat., Özb., Y.Uyg., Gag., Trk., Yak. kıl < **ET kıl**; Kök. kış (Orh.) ‘kış’; Uyg. kış; Krh. kış; Hrm. kış; Kıp. kış; Çağ. kış; ETT kış (Krş. Kzk., Kklp., Nog., Yak. kış; Az., Türkm. ğış; Hak. xış; Krg., Tuv., Şor, Tat., Bşk., Krç., Kmk., Özb., Y.Uyg., Trk. Kış < **ET kış** vb.

3. Türkçede görülen ön ses -y türemesi çoğunlukla /i/ ve /i/ ünlülerinin önünde gerçekleşir. Uzun ünlülerin kısaldıkça bıraktığı seslik izlerden biri olan bu ses hadisesinin⁶, çoğunlukla /i/ , /i/ ; özellikle de /i/ önünde gerçekleşmesi /i/ ünlüsünün aynı zamanda zayıf, vurgusuz olmasından kaynaklanmaktadır:

Uyg. yığla- ‘ağlamak’; Krh. yığla-; Hrm. yığla-; Kıp. yığla- ~ ığla- ~ ıla- ~ ağla-; Çağ. yığla- (Krş. Türkm. ağla-) < **AT *ığla-**; Uyg. yır ~ ır ‘şarkı, türkü’; Krh. yır ~ yır ~ ır < **AT *ır**; Krh. yığaç ~ ıgaç ‘ağaç topluluğu, orman’; Çağ. yığaç ~ ıgaç < **AT *ı**, Uyg. yıçan- ‘sakinmek, çekinmek, korkmak’ - ıçan- < **AT * çan-**; Uyg. yınan- - inan- ‘inanmak’ < **AT* nan-** (krş. Çağ. inan- ‘inanmak’; Kıp. inan- ~ inan-; ETT inan- (Krş. Krg., Kklp., Nog., Hak., Türkm., inan-; Kzk. ıylan- nan-; Krç. iynan-; Özb. inàn; Y.Uyg. inen-; Bşk., Tat., Kmk., Az., Gag., Trk. inan-) vb.

4. /i/ ünlüsünün söyleyişteki zayıflığı tarihi metinlere de yansımıştır. Nitekim Codex Cumanicus’ta /i/ bazı örneklerde yazılmamıştır: qlıç (~ qılıç) [cliç, cliz/kiliç]. Bu durum

⁵ Günay Karaağaç, age., s.140

⁶ Bk. Talat Tekin, “Türk Dillerinde Önsese y- Türemesi”, **Türk Dilleri Araştırmaları** 4, Ankara, 1994, s. 51-66

“söyleyişteki zayıflığın, kaydediciler tarafından bu ünlünün ihmal edilmesinin”⁷ bir sonucudur.

5. Eski Türkçe döneminin hiçbir yazı sisteminde /ı~/i/ ayrımının yapılmamış olması dikkat çekicidir. Özellikle de Türkçenin tüm ünlülerinin gösterildiği Brahmi yazısında böyle bir ayrımın olmaması, bazı dilcilerin⁸ Eski Türkçede /ı/ ünlüsünün olmadığı sonucuna götürmüştür. Aynı düşünce sebebiyle Robert Dankoff ve James Kelly⁹ *Divānū Lugatī t-Türk*’teki Türkçe kelimeleri /ı/’sız okumuştur. Bu okumaların/değerlendirmelerin temelinde ise Doğu Türkçesinde /ı/’nın yok denecek kadar az olması, Kuzey Türkçesinde /ı/’ların kısa olması ve Batı Türkçesinde /ı/ bulunmakla beraber, tamamı ile vokal uyumu çerçevesi dışına çıkan /i/ li kalın kelimelerin de olması bulunmaktadır.¹⁰ Bu durum Bang okulu tarafından *Türk dilinde /ı/’nın yavaş yavaş yok olduğu* şeklinde değerlendirilirken¹¹, Osman Nedim Tuna, uzun ünlü /ı/ sesinin çok az ve tek heceli kelimelere has olması, bu örneklerin çoğunun // ve / / seslerinden gelmesi ve sıkça karşılaşılan ı~i nöbetleşmesi sebebiyle /ı/ ünlüsünü “*Türk dilinde kaybolan bir vokal değil, belki yavaş yavaş gelişmekte olan bir vokal*”¹² şeklinde değerlendirmiştir. Osman Nedim Tuna’nın görüşüne katılmakla birlikte, her iki değerlendirme de /ı/’nın bir anasesbirim olmadığı yönündeki düşüncüyü desteklemektedir.

Sonuç

Sonuç olarak, /ı/ ünlüsünün söz başında değişkenliği, vurgusuzluğu ve zayıflığı, Türkçe sözlerin sonundaki varlığının azlığı ve Eski Türkçe yazı sistemlerinde ayrı bir işaretle gösterilmemesi Türkçede /ı/’nın bir anasesbirim olmadığını, zaman içinde ünlü uyumuna bağlı olarak /i/ ünlüsünün karşılığı olarak geliştiğini göstermektedir.

KISALTMALAR

age	Adı geçen eser
agm	Adı geçen makale
Alt.	Altay Türkçesi
AT	Ana Türkçe
Az.	Azerbaycan Türkçesi
bk.	Bakınız
Bşk.	Başkurt Türkçesi

⁷ Süer Eker, *Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Ankara 1998, s.108

⁸ Bk. Pritsak, Omeljan, *Das Alttürkische. Handbuch der Orientalistik*, 1. Abteilung: Der Nahe und der Mittlere Osten, 5. Band: Altaistik, 1. Abschnitt: Turkologie. Leiden/Köln 1963, s. 27–52

⁹ Bkz. Dankoff, Robert, **Mahmut el-Kaşgari. Compendium of the Turkic Dialects** (*Divānū Lugatī t-Türk*). Edited and Translated with Introduction and Indices, in collaboration with James KELLY, Part I, Harvard University 1982; Part II, Harvard University 1984; Part III, Harvard University 1985

¹⁰ Tuna, Osman Nedim, *Bazı İmla Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhun Yazıtlarında Birkaç Açıklama. TDAY Belleten 1957*, II. Baskı. Ankara 1988, s. 80

¹¹ Bk. Osman Nedim Tuna, agm, s.80

¹² Osman Nedim Tuna, agm, s.81

Turkish Studies

Çag.	Çağatay Türkçesi
çev.	çeviren
ETT	Eski Türkiye Türkçesi
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Hak.	Hakas Türkçesi
Hlç.	Halaç Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Kırg.	Kırgız Türkçesi
Krş.	Karşılaştırınız
Kzk.	Kazak Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
S.	Sayı
s.	Sayfa
Tat.	Tatar Türkçesi
Trk.	Türkiye Türkçesi
Tuv.	Tuva Türkçesi
Türkm.	Türkmen Türkçesi
Uyg.	Uygur Türkçesi
Uyg. Br.	Uygur Brahmi ağzı
üniv.	Üniversite
Yak.	Yakut Türkçesi
Yay.	Yayın
Y.Uyg.	Yeni Uygur Türkçesi

KAYNAKÇA

- BASKAKOV, A.N. (2006), **Türk Dillerinin Tarihî-Tipolojik Sesbilimi**. (Çev:Kenan Koç ve Oktay Selim Karaca), Multilingual Yay. İstanbul, s.17-18
- BAZİN, Louis (1988), “*Türk Dillerinin Müşterek Tarafları ve Temayülleri*”, (Çev. Mehmet Akalın) **Tarihî Türk Şiveleri**, TKAE Yay., Ankara, s.16-17
- ÇERKASSKİY, M.A. (1965), **Tyurkskiy vokalizm i singarmonizm**, Moskova
- EKER, Süer (1998). **Kıpçak Grubu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi** (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Ankara.
- EKER, Süer (2007). “*Türkçenin Sesbirimleri ve Belirgin Altsesbirimleri*”, **Turkology in Turkey**, Szeged, s.181-191

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/1 Winter 2013

-
- GABAİN, A.Von (1988), **Eski Türkçenin Grameri** (çev. Mehmet Akalın), TDK Yay., Ankara
- KARAAĞAÇ, Günay (2010). **Türkçenin Ses Bilgisi**, Kesit Yay., İstanbul, s.17
- ÖZEK, Fatih (2009), **Tarihî Türk Lehçelerinde Ünlüler**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ
- PEKAÇAR, Çetin (2007), “Kumuk Türkçesi” **Türk Lehçeleri Grameri** (Editör Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun), Akçağ Yay., Ankara s.939-1008
- RADLOFF, W. (1882). **Phonetik der nördlichen Türksprachen**, Leipzig
- ŞÇERBAK, A.M. (1998), **Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi** (Çev. E. Mahmut), TDK Yay., Ankara
- TEKİN, Talat (1994). “*Türk Dillerinde Ökseste y- Türemesi*”, **Türk Dilleri Araştırmaları** 4, Ankara, 1994, s. 51-66
- TEKİN, Talat (1995). **Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler** Simurg Yay., İstanbul
- TUNA, Osman Nedim (1988). “*Bazı İmla Gelenekleri, Bunların Metin İncelemelerindeki Önemi ve Orhun Yazıtlarında Birkaç Açıklama*”. **TDAY Belleten** 1957, II. Baskı. Ankara, s. 1-81